

УДК 94 (477.7) «17/19»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.2.334>

*Ігор Сапожников, Сергій Аргатюк**

МОГИЛИ ТА ПАМ'ЯТНИКИ ФІЛАНТРОПА ДЖОНА ГОВАРДА: ПРО СТАВЛЕННЯ ДО ПАМ'ЯТІ ПРАВЕДНИКА ПІСЛЯ СМЕРТІ

Анотація: Після смерті Дж. Говарда у 1790 р., неподалік Херсона, на березі балки Веревчиної встановили цегляний пам'ятник-обеліск на кубічній основі, оточений кам'яними стовпами з чавунними ланцюгами. Першим мандрівником, який відвідав його у 1797 р., був австрієць Б. Гакет, але описи та малюнок Р. Хербера і Е. Кларка 1800 і 1806 рр. значно відоміші. Тоді ж граф В. Потоцький мав намір перепоховати прах Дж. Говарда в маєтку Ковалівка на Поділлі.

У 1817 р. Олександр І, за ініціативи проф. А. Дегурова, наказав реконструювати пам'ятник і встановити на ньому сонячний годинник: обеліск замінили на мармурову колону близько 1822 р. У 1818 р. вирішили звести новий обеліск біля херсонської тюрми і цвинтаря та зробити годинник на ньому. У 1825 р. граф М. Воронцов запропонував встановити сонячний годинник і на надгробку (за заповітом). Мармурову дошку замовили в Італії, але не отримали вчасно через війну з Туреччиною. У 1822 р. з Англії надіслали гіпсовий медальйон з профілем Дж. Говарда та відлили його в бронзі. Для його встановлення змінили проект пам'ятника-обеліска; усі роботи з реконструкції завершили у 1828 р. У 1831 р. сонячний годинник зайняв своє місце і на надгробку, навколо якого звели нову огорожу.

Після 1840 р. могили намагалися пограбувати, а в 1851 р. цвинтар на хуторах Степанівських (на землі Гунаропуло) огородили кам'яною стіною. Пізніші дані про стан могили, надгробка й огорожі відсутні аж до перепоховання праху Говарда на цвинтарі с. Степанівка в 1957 р., при цьому влада пояснила його необхідністю розширення кар'єру для видобутку каміння. Крім того, у статті описані пам'ятні урочистості в Херсоні з приводу 100-річних роковин філантропа.

Ключові слова: Джон Говард, Херсон, могила, надгробок, пам'ятник, перепоховання 1957 р., Південь України, історична пам'ять

* Сапожников Ігор Вікторович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>; e-mail: ssappog5@gmail.com
Аргатюк Сергій Степанович – вчитель історії ЗЗСО «Прилиманський ліцей» (с. Прилиманське, Одеський район, Одеська область, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2738-9218>; e-mail: argatyukt@ukr.net

«Покладіть мене в землю,
поставте на могилі сонячний годинник,
і нехай мене забудуть...»

Джон Говард¹

*«If ever fortune thy lone footsteps leads
To the wild Nieper's banks, and whispering reeds,
O'er Howard's grave thou shalt impassioned bend,
As if to hold sad converse with a friend»².*

В.Л. Боулз «Могила Говарда» (поема, 1790 р.)

Вступ. Статтю про перебування в Україні одного з найвеличніших філантропів Джона Говарда (1726, Лондон – 20 січня 1790, Херсон; рис. 1) і споруджених на його честь пам'ятників ми розпочнемо з подій півторавікової давнини. Після публікації статті В. Негрескула про життя і смерть Говарда в Херсоні³, на сторінках того ж журналу історик І. Кульжинський (1803-1884) заявив, що: «*труни з тілом Говарда немає в херсонській могилі: він украдений звідти і похований в іншому місці*»⁴. На підтвердження сенсації автор повідав: «Говард помер у 1790 році. На той час Волинь і Поділля ще входили до польської Речі Посполитої<...>. За 8 верст від містечка Немирова (Подільської губернії Брацлавського повіту) у селі Ковалівці мав свою резиденцію⁵, як тоді казали, граф Шенсний (Фелікс) Потоцький. Дружина графа (на жаль, забув її ім'я)⁶ була сентиментальна дама та велика філантропка.<...>

Графиня Потоцька мала до імені Говарда таку повагу, яка доходила майже до обожнювання. В той час, коли у Ковалівці отримали звістку про смерть і поховання Говарда в Херсоні, чутлива графиня зі слізьми приступила до свого чоловіка Шенсного Потоцького, щоб труна із залишками філантропа неодмінно були перевезені в Ковалівку.

Його мосць не міг противитися сльозам дружини, – наказав приготувати кілька краківських бричок, наповнив їх своїми надвірними козаками, озброєними з голови до ніг, і послав їх до Херсона з наказом, щоб вони вночі тихенько підїхали до вказаного місця, тобто до хутора, на якому похований Говард; щоб без жодного шуму розрили могилу його, вийняли труну, а потім щоб, закопавши могилу, як можна швидше, поспішили з вкраденим мерцем до Ковалівки. Для якнайшвидшої їзди в багатьох місцях були підготовлені підставні коні.

¹ Казалет Э.А. О значении Говарда в истории тюремной реформы. Москва: Тип. об-ва полезных книг, 1892. С. 75.

² «Якщо доля колись приведе тебе до диких берегів Дніпра і очерету, що шепоче, то над могилою Говарда ревно схились, ніби для сумної розмови з другом...» (перекл. Ігор Сапожников): Bowles W.L. The poetical works of William Lisle Bowles. Vol. I. Edinburgh-London-Dublin: W. Robertson, 1855. P. 45-46.

³ Негрескул В. Черты из жизни Говарда (из Херсона) // Москвитянин. 1852. Вып. 1. С. 29-34. Совр. изв.

⁴ Тут і надалі курсив і примітки авторів.

⁵ Ковалівка, с. Немировської громади. Немирів і Ковалівка належали Вінценту Потоцькому (1740-1825), державному діячу Речі Посполитої. Після одруження втретє у 1792 р. з Геленою Аполлонією Мосальською (1763-1815) замешкав з нею у Ковалівці. У 1802 р. Немирів і Ковалівку купив родич, граф Станіслав Шенсний Потоцький (Станіслав-Фелікс Францевич Потоцький, 1751-1805), власник низки маєтків, включаючи Умань і Тульчин. Останній подарував Немирів і Ковалівку сину Єжи (1776-1810), а у нього їх викупила його мачуха, третя дружина батька Софія Костянтинівна Глявоне (Софія де Челіче, 1760-1822). За її заповітом Ковалівка та Немирів перейшли її сину Болеславу Станіславовичу Потоцькому (1805-1893).

⁶ Йдеться про Гелену Аполлонію Мосальську (в низці джерелах названа Катериною).

Так і сталося. Новоросійський край був тоді ще пустою; біля Херсона була та сама пустка; ніхто в Херсоні не знав, та й тепер, здається, ніхто не знає про це викрадення. Коли труна Говарда була перевезена в Ковалівку, її з великими почестями і церемонією віддали землі у чудовому графському садку, на острові серед озера. Тепер село Ковалівка, де спочив вічним сном добрий Говард, належить пану почесному піклувальнику Немирівської гімназії, графу Болеславу Станіславовичу Потоцькому. Немає сумніву, що якби редакція «Москвитянина» звернулася до графа, він доправив би малюнок зі справжньої могили Говарда і з пам'ятника, з прекрасною місцевістю, що його оточує. Пам'ятаю, що на пам'ятнику був якийсь напис...»⁷.

Ця детективна історія могла б стати основою сценарію пригодницького фільму, але, на жаль, реальність була іншою, тобто перепоховання і справді відбулося, але з інших причин набагато пізніше і в іншому місці, про що розповімо докладніше.

Огляд літератури. Надалі спеціально розглянемо тему могил і пам'ятників Дж. Говарду в Херсоні, оскільки спеціальні дослідження по ній можна перерахувати на пальцях однієї руки⁸. Ми не будемо заглиблюватися в деталі біографії Дж. Говарда, через уже існуючу значну бібліографію⁹ та історіографію¹⁰, а також його візиту до Херсона, висвітлені у низці доробків¹¹.

З праць за нашою темою найбільш повною є розвідка С. Дяченко. У ній зайвий раз подано опис біографії філантропа, републіковано декілька проектів херсонського обеліску 1817, 1821-1822 рр. і вперше наведено вид могили Джона Говарда 1839 р. (рис. 4). Разом з тим, автор не використав весь відомий масив джерел, зокрема численні описи іноземних мандрівників, через що йому не вдалося повною мірою прослідкувати хід будівництва та реконструкцій надгробку і пам'ятника-кенотафа (символічної могили без поховання) Говарду в Херсоні¹².

Могила Джона Говарда та її пам'ятники. Перший опис меморіалу здійснив у

⁷ Кулжинский И. Могила Говарда (из Нежина) // Москвитянин. 1852. Вып. 5. С. 45-46. Внутр. изв.; Факти з цієї статті наведені в: Kowalówka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. IV. Warszawa: Druk «Wiek» 1883. S. 514.

⁸ О памятнике Говарда // Журнал имп. Человеколюбивого общества. 1818. Ч. 3 (февраль). С. 248-253; Описание памятников, находящихся в Херсоне. I. Джону Говарду // Труды Херсон. губ. стат. комитета. 1863. Кн. I. Ч. II. С. 285-286; Могила Говарда // Исторический вестник. 1893. Т. 52. С. 874-875; Шупов Н.Н. Достопримечательности города Херсона. № 1: Джон Говард. Херсон: Тип. Заранкина, 1899. 15 с.; Ревенюк Н.Д. Памятник выдающемуся гуманисту Д. Говарду в Херсоне // Советское здравоохранение. 1978. № 1. С. 77-78.

⁹ Baumgartner L., Muirhead A.M. John Howard (1726-1790): Hospital and prison reformer: A bibliography // Bulletin of the History of Medicine. 1939. Vol. 7, № 6 (June). P. 595-626.

¹⁰ Джон Говард // Журнал имп. Человеколюбивого общества. 1817. Ч. 1 (июль). С. 85-93; Джон Говард. Биографический очерк // Отечественные записки. 1858. Т. 120, № 9. С. 73-88; Казалет Э.А. О значении Говарда в истории тюремной реформы...; Спасович В.Д. Джон Говард // Сочинения. Т. VIII. Санкт-Петербург: Кн. маг. Бр. Рымович, 1896. С. 191-208; Scullard H.H. John Howard, a lecture. Bedford-London: Beds publ. com., 1899. 77 p.; Писаренко Э.Ф. Бастилия, Петербург, Новороссия в судьбе Джона Говарда // Новая и новейшая история. 1989. № 5. С. 162-173; та ін.

¹¹ Левшин А. Воспоминание о Говарде // П. Морозов, М. Розберг (изд.). Одесский альманах на 1831 год. Одесса: Гор. тип., 1831. С. 132-152; Негрескул В. Черты из жизни Говарда (из Херсона) // Москвитянин. 1852. Вып. 1. С. 29-34. Совр. изв.; Негрескул В. Жизнь и смерть Говарда в Херсоне // Русский художественный листок. 1852. № 20 (10 июля); № 21 (20 июля), № 22 (1 августа); та ін.

¹² Дяченко С.А. Памятник Джону Говарду в Херсоне // Південна Україна. 2000. Вип. 5. С. 222-231.

1797 р. австрійський науковець Бальтазар Гакет (*Belsazar de la Motte Hacquet*; 1739-1815): «Верст за 4-5 від цього маєтку [начальника фортеці графа Вітта¹³], у відкритому степу, я відшукав невелику піраміду, огорожену ґратами (mit einem Gitterwerk umschlossen) і хатину сторожа<...> Хоча у Говарда не було можливості забезпечити (підготувати) місце для поховання, він бажав, щоб його поховали у степу. Це зробив французький купець Дофіне (Dauphine), який поховав його за свій рахунок і встановив піраміду з написом, його я не розібрав, так як камінь надто постраждав від впливу негоди»¹⁴.

Письменник і журналіст В. Ізмайлов, який відвідав Херсон у 1799 р., присвятив могилі Дж. Говарда лист, що починався словами: «Сьогодні я вклонився найвеличнішому з поміж людей!». Далі слідує багато пишномовних слів і низка фактів: відстань від Херсона до «гробниці Говардової» (8 миль), вирізані на пам'ятнику латинські вислови («*Alios salvos fecit*» и «*Vixi propter alios*»)¹⁵ і фраза: «один херсонський коваль заплатив йому [Дж. Говарду] борг всього людського роду, і побудував цей обеліск»¹⁶. Пізніше коваль не згадувався, а поширились слова Б. Гакета про те, що пам'ятник на могилі встановив купець Дофіне¹⁷. За повідомленням краєзнавця В. Негрескула¹⁸: «Над могилою його [Говарда], за кілька кроків від балки Білозірки [Вереvчиної], засадженою садом, Дофіне встановив за свій кошт пам'ятник, обведений чавунними ланцюгами»¹⁹, про те саме тоді повідомив і письменник О. Дружинін²⁰.

Перший малюнок надгробку зробив Р. Хебер²¹ у 1806 р. (рис. 2), але він відомий за публікаціями у низці видань книги Е. Кларка (1869-1822). Автор відвідав Херсон у 1800 р., а при написанні книги використав щоденник Р. Хебера. Він опублікував і уривок з нього, який наводимо в оригіналі: «Могила Говарда знаходиться в степу, приблизно за милю від міста; вона зведена адміралом Мордвиновим²² та являє собою невелику побілену цегляну піраміду без будь-якого напису. Він [Говард] сам визначив місце поховання і звів у цій частині степу хатину, де проводив більшість часу, вважаючи місцину найздоровішою в окрузі. Англіканську похоронну молитву за ним прочитав адмірал Прістман²³, від якого я

¹³ *Йосип де Вітт* (1738-1814) – колишньої польської служби генерал-майор і комендант Кам'янець-Подільської фортеці. Після переходу на службу РІ обіймав посаду обер-коменданта Херсонської, Очаківської, Кінбурнської і Миколаївської фортець. Мав дачу в гірлі б. Чорнобаєвої біля Херсону.

¹⁴ [*Balthasar Hacquet*]. Reise durch die neu eroberten Provinzen Russlands, im Jahr 1797 // Journal für Fabrik, Manufaktur, Handlung und Mode. 1798. Juli. S. 25-26.

¹⁵ «Він рятував інших» і «Він жив задля інших».

¹⁶ *Ізмайлов В.* Путешествие в Полуденную Россию в письмах. Ч. I. Москва: В Унив. тип., 1800. С. 284-285, 287-288.

¹⁷ *Дофіне Іван (Жан) Іванович* (1771-1800) – французький дворянин і херсонський купець 1-ї гільдії. У кінці 18 ст. брав участь у будівництві фортець Кінбурн і Севастополь, міст Херсон, Миколаїв та Одеса. Володів землями (дачами) поблизу Херсона та Одеси (нині с. Нова Дофінівка).

¹⁸ Про його внесок до розробки теми див.: *Сапожников И., Аргатюк С.* Мимолетная жизнь и творчество краеведа и журналиста из Херсона Василия Негрескула // *Tyragetia*. 2025. Т. XIX/1 (друкується).

¹⁹ *Негрескул В.* Жизнь и смерть Говарда... № 21. С. 2.

²⁰ *Дружинин А.В.* Письмо XXVII 1852 г. Собрание сочинений А.В. Дружинина. Т. 6: Письма иногороднего подписчика. Санкт-Петербург: в тип. АН, 1865. С. 577.

²¹ *Реджинальд Хебер* (1783-1826) – англійанський священник, літератор та автор гімнів. Був єпископом Калькутти до смерті у віці 42 роки.

²² *Мордвинов Микола Семенович* (1754-1845), флотоводець і політик, один з організаторів Чорноморського флоту та його командував (з 1792), адмірал (1797), морський міністр РІ (1802).

²³ *Прістман І.І.* (Priestman John) прибув до Херсона в 1788 р. У часи Дж. Говарда був капітаном першого рангу; з 1798 р. контр-адмірал. Автор зустрічався з ним у Миколаєві.

дізнався про ці деталі. Неподалік збудовано дві невеликі вілли [хутори]; я вважаю також через здорове місце розташування, оскільки там немає нічого іншого, що могло б привернути увагу. Про Говарда говорили з винятковою повагою та любов'ю всі, хто пам'ятав чи знав його; а їх було багато»²⁴.

Прочитуємо Е. Кларка, який додав важливі деталі до детективної історії про крадіжку тіла Дж. Говарда: «Йому було споруджено пам'ятник: замість сонячного годинника, який він просив, збудовано цегляну піраміду або обеліск, оточеного кам'яними стовпами з ланцюгами. Стовпи та ланцюги почали зникати ще до нашого прибуття; і коли містер Хебер зробив малюнок з якого було вигравірувано віньєтку до цього розділу, від них не залишилося і сліду; залишився тільки обеліск посеред похмурої та безлюдної рівнини, де собаки гризли кістки мертвого коня, чий скелет, що розкладався, додавав огидного жаху цій сцені. До того, як ми залишили Росію, стало відомо про обставини, що стосуються останків Говарда, про які боляче розповідати; а саме, що граф Вінцент Потоцький, польський дворянин найвищого смаку та таланту, чия чудова бібліотека та музей зробили б честь будь-якій країні, помилково маючи намір засвідчити свою повагу до пам'яті Говарда, висловив намір забрати тіло, щоби перевезти до замиської резиденції, де для прийому приготував розкішний пам'ятник на невеликому острові посеред озера. Його графиня – романтична жінка бажає мати щорічне свято Подяки; на ньому місцеві німфи мали посипати це місце квітами. Цей проект настільки суперечить щирому прохання пана Говарда, і водночас є таким порушенням гідності його останків, що кожен друг його пам'яті приєднається до бажання, щоб цього ніколи не сталося.

Коли ми були в тій частині світу, граф Потоцький був відсутній, інакше б наважилися йому заперечити: тому ми передали²⁵ наші прохання через третю особу, яка обіцяла передати їх після нашого від'їзду»²⁶.

Як свідчить опис, йшлося про бажання графа перепоховати останки Говарда у своєму маєтку, можливо тому, що його могила була занедбана. Фактів про вчинення такого акту знайти не вдалося, а І. Кульжинський міг неточно перекласти чи неправильно зрозуміти слова самого Е. Кларка. Що ж до начерку Р. Хебера, то він неодноразово використовувався як ілюстрація місця упокоєння Дж. Говарда пізніше, коли пам'ятник виглядав вже інакше. Найпоказовіша у цьому плані гравюра, опублікована у 1878 р. (рис. 3).

У 1812 р. на місці поховання побував проф. А. Дегуров²⁷, але його спостереження були опубліковані лише через 6 років від іншої особи: «Місце, що містить у собі прах цього людинолюбця, дещо піднесене та кам'янисте. Маючи безплідний ґрунт, воно зробилося нині кладовищем для всіх іноземців, які помирають у цьому місці [Херсоні]. Неподалік від нього знаходився дерев'яний будиночок француза Дофіне <...> Колись труна [гробниця] була прикрашена монументом, представленим бронзовим бюстом цієї великої людини на

²⁴ Heber R., Heber A. The Life of Reginald Heber, Lord Bishop of Calcutta. Vol. I-II. London: Gilbert & Rivington, printers, 1830. P. 277; Clarke E.D. Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Part I: Russia, Tartary and Turkey. Vol. 2. London: T. Cadell and W. Davies, 1816. P. 334, рис. могили на сторінці 301.

²⁵ Написано не від себе тому, що автор супроводжував багатого вихованця *Джона-Мартена Кпринна*.

²⁶ Clarke E.D. Travels in various countries of Europe, Asia and Africa... P. 346-348.

²⁷ Дегуров Антон Антонович (Антуан Дюгур, 1765-1849) – історик, професор Харківського університету, професор і ректор Санкт-Петербурзького університету, пізніше одесит.

п'єдесталі <...> гробниця була обнесена залізними ґратами [решіткою], які слугували окрасою пам'ятнику та разом і його огорожею. Пан Дегуров не знайшов вже нічого, що колись відзначало гробницю Говарда <...> Бюст, залізна огорожа та напис уже не існують; гранітний п'єдестал, вкритий мохом, ледве вказує мандрівникові на вмістилище дорогоцінного праху. За 3 сажні від нього знаходиться інший пам'ятник, у всьому подібний до першого. 18 років тому його спорудили одному англійцю, який, залишаючи цей світ, хотів бути похований поблизу Говарда та мати однакову з ним гробницю»²⁸.

У 1817 р. могилу відвідав шотландський художник, дипломат і мандрівник сер Роберт Кер Портер (1777-1842). В основному він описав її околиці: «...це обеліск з білуватого каменю, досить високий, щоб бути помітним на відстані кількох миль. Горб, на якому він стоїть, розташований приблизно за 3 версти від прямої дороги [з Миколаєва], і біля його підніжжя є невелике село та водоймище. Все це знаходиться за 6 верст від Херсона і є мальовничим і цікавим об'єктом. Увечері я прибув до гробниці, але не міг розрізнити написи; хоча самого імені Говарда було б достатнім для панегірика»²⁹.

У 1831 р. О. Льовшин описав початки існування пам'ятника: «Через деякий час після смерті Говарда, адмірал М. Мордвинов <...> і генерал-майор Ф. Кобле³⁰ спорудили на могилі покійного пам'ятник у вигляді невеликої піраміди, яка і до тепер ще існує, хоча близька до руйнування. На східній стороні підніжжя цього пам'ятника є западина, де стояло гіпсове погруддя Говарда, яке вже давно зникло. У 1820 р. на піраміді ще було видно два написи, викарбувані невідомо ким. З одного боку, було вирізано на карнизі «*Alios salvos fecit*», з іншого боку надряпано цвяхом «*Vixit propter alios*». <...> За повідомленням про те [місцевого] начальства, імператор Олександр I у 1817 р. наказав переробити, збільшити та прикрасити надгробний монумент Говарда. Креслення для того, за волею монарха, склав пан [архітектор В.П.] Стасов у Санкт-Петербурзі»³¹.

А. Скальковський уточнив сказане: «Міністр народної освіти, князь Голіцин <...> від 20 березня 1817 р. писав до [О.Ф.] Ланжерона³² наступне: "відомий Говард, який помер у Херсоні 1790, похований за 4 версти від міста". На підніжжі обеліска, яким була прикрашена могила його, знаходився раніше бюст цього знаменитого людинолюбця; напис нагадував про послуги, надані ним Людству. Нині не видно на тому місці нічого, щоб означало Говарда. 15 років тому знищено і напис, і бюст. З давніх-давен зникли залізні ланцюги, що служили разом і окрасою, і захистом пам'ятника, навіть винищені залишки

²⁸ О памятнике Говарда... С. 249-251; Оскільки бюст раніше не згадувався, гадаємо, що цей «факт» взяли з офіційних документів 1817 р. (див. нижче), а згадка про залізну решітку, навпаки, з більш раннього опису Б. Гакета (див. вище). У цій же статті повторена думка, що Говард, «за його ж бажанням, похований вірним слугою у заміському будинку свого приятеля» (С. 248).

²⁹ Ker Porter R. Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c. during the Years 1817, 1818, 1819, and 1820. Vol. I. London: Longman, Rees, Orme, Brown and Green, 1821. P. 15-16.

³⁰ Кобле Фома Олександрович (1761-1833), військовий і державний діяч англійського походження. З 1761 на російській службі, секунд-майор і ад'ютант Бузького егерського корпусу; підполковник, а згодом ген.-майор (1792), комендант Одеси (1801).

³¹ Левшин А. Воспоминание о Говарде... С. 145-146.

³² Луї-Олександр Андро де Ланжерон (1763-1831), французький дворянин на російській службі. На той час займав посади херсонського військового губернатора, градоначальника Одеси і управляючого по цивільній частині Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній.

кам'яних стовпів, які їх підтримували. Государ, воліючи про відновлення пам'ятника, наказав, щоб ваше сіятельство надіслали свою думку, на якій підставі може бути відновлений цей пам'ятник»³³.

Відповідь надійшла у липні 1817 р.: «Говард, на смертному одрі своєму заповідав поховати його далеко від людського житла і просив, щоб на могилі його або зовсім не зводили пам'ятника, або поставили сонячний годинник. Але прохання його було не зовсім виконане; друзі Говарда спорудили йому монумент за 4 версти від міста, на землі поміщика І. Дофіне, у місці мальовничому, але надто самотньому. Ланжерон вважав, що дуже пристойно було б поставити пам'ятник Говарду всередині Херсонської фортеці біля церкви Св. Катерини, де подібні монументи вже споруджені іншим заслуженим мужам: чим можна було б нав'язати кожному думку, як шануються тут чесноти. Для виконання ж волі Говарда, на горі пам'ятника поставити сонячний годинник». Государ 18 лютого 1818 р. наказав: «відновити пам'ятник, що існував на могилі Говарда, із зображенням сонячного годинника»³⁴.

Жалюгідний стан могили Говарда у 1819 р. описав анонімний кореспондент у популярному журналі: «...Через деякий час поставили йому пам'ятник – не сонячний годинник, але кам'яну піраміду з кам'яними навколо стовпчиками й укріпленими в них ланцюгами. Від останньої прикраси давно вже не залишилося і сліду; мабуть і сама піраміда не довго встоїть проти всеруйнівної руки часу. За кілька років уже не знайдуть могили найблагороднішого друга людства...»³⁵.

У 1820 р. письменник і дипломат І. Муравйов-Апостол (1762-1851) засвідчив: «Прах благодійника страждаючих спочиває за 3 версти від міста; і там я бачив бідну цегляну піраміду, що розвалилася, тоді як я хотів би знайти над самою його могилою сонячний годинник, тобто виконану останню волю покійного. <...> Але ...немає сонячного годинника над Говардом; і з цього шкода, дуже шкода!»³⁶. Вже 1825 р. П. Свиньїн написав: «Здійснилося й бажання пана Муравйова: пам'ятник, споруджений над могилою Говарда, що у 5 верстах звідси у Дофінівці, виправлений піклуванням адмірала Грейга»³⁷³⁸.

Тоді ж «невідомий шанувальник Говарда подав Новоросійському генерал-губернатору, графу М. Воронцову записку, що остання воля покійного так і не була виконана, оскільки годинник встановили на обеліску, тобто за 6 верст від оновленої могили. До неї була додана певна сума коштів для вирішення проблеми. Граф М. Воронцов, завжди готовий сприяти подібним починам, негайно зробив таку пожертву на спорудження сонячного годинника для могили, якої було майже достатньо, але багато мешканців Одеси, дізнавшись про те, неодмінно побажали взяти участь у такому доброму підприємстві; тому було відкрито підписку, яка за кілька днів принесла більше грошей, ніж було потрібно»³⁹.

³³ Скалковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823. Ч. II: с 1796 по 1823 год. Одесса: В гор. тип., 1838. С. 268-269.

³⁴ Ibid. С. 269-270.

³⁵ Л. Зв. Джон Говард // Сын отечества. 1819. Ч. 56. № XXXVII. С. 179.

³⁶ Муравьев-Апостол [И.М.] Путешествие по Тавриде в 1820 г. Санкт-Петербург: в тип. при МВД, 1823. С. 45-46.

³⁷ Грейг Олексій Самуїлович (1775-1845), шотландець; командир Чорноморського флоту та військовий губернатор Миколаєва і Севастополя (у 1816-1834 рр.), адмірал (з 1828 р.).

³⁸ Свиньин П.П. Обозрение путешествия издателя «Отечественных записок» по России, относительно археологии // Отечественные записки. 1826. Ч. 27. Кн. 75. С. 104-105.

³⁹ Левшин А. Воспоминание о Говарде... С. 150-151.

Про це згадував Едвард Мортон, який відвідав Одесу в 1828-1829 рр. Але нам цікавий не факт збирання коштів, а названі цілі, засновані на легенді, що місце могили невідоме: «У Херсоні споруджено два пам'ятники на честь нашого шанованого філантропа <...>, але жоден з них не встановлений над останками цієї людини. Нещодавно було запропоновано спорудити третю, за підпискою, над місцем, де його було поховано, яке, як кажуть, достеменно відомо. Я, як англієць, відчув велике задоволення, коли мені в Одесі розповіли про цей план, і зробив свій внесок у реалізацію такого похвального задуму. Сподіваюся, що якийсь майбутній мандрівник зможе повідомити світу, що запропонована пам'ятка завершена»⁴⁰.

Через війну з Туреччиною виконання замовлення затяглося, а у 1830 р. О. Льовшин опублікував газетне оголошення: «Із задоволенням прийняли ми на себе сповістити тих, хто підписався на спорудження надгробного пам'ятника другу Людства Говарду. Пам'ятник цей, який, за бажанням покійного, повинен складатися із сонячного годинника, висічений в Італії з чудового сірого мармуру і вже прибув до Одеси. Прикраси дуже прості, але майстерно вироблені та відповідають призначенню. Через кілька днів його відправлять до Херсона...»⁴¹. Незабаром він додав: «Протягом 1831 р. вони встановляться на могилі Говарда, яка разом з цим отримає інші прикраси»⁴².

Слід відзначити, що, окрім уже процитованих нами паломників-англіїців до могили Дж. Говарда, у 1821 р. сюди ж, супроводжуючи місію Російського Біблійного товариства, приїхав їх одноплемінник Ебенезер Гендерсон (1784-1858). Вчений «описав оригінальну пам'ятку князю (принцу) християнських філантропів»: «Він розташований трохи на схід від громадського шляху, що веде з Миколаєва до Херсона, біля південного берега невеликого струмка, який тут розсіює степом острівці зелені. На протилежному березі знаходяться кілька розкиданих і зруйнованих хатин, а поруч великий сад, захищений прекрасними високими деревами, які були висаджені, щоб прикрасити віллу, колись пов'язану з нею, але тепер її немає. Саме місце піщане, з убогим розсипом рослинності, і відрізняється від решти степу лише двома цегляними пірамідами та кількома могилами, в яких місцеві селяни поховали своїх мерців. <...> Одна з пірамід споруджена над прахом нашого співвітчизника, а інша згодом поставлена над могилою французького джентльмена, який шанував його пам'ять і хотів бути похованим поруч із ним»⁴³. Оскільки з нами не було нікого, хто міг би вказати, яка з них була призначена для увічнення пам'яті філантропа, ми визначили її лише довірившись інформації невідомого шанувальника його чеснот, який залишив на цеглі напис: «Vixit propter alios»⁴⁴.

Усього через рік тут побував шотландський лікар Роберт Лайелл (1790-1831): «Удосвіта я сів у джоржки і попрямував до пам'ятника Говарду. Незабаром я прибув на місце, але був дещо розгублений, де віддати данину пошани тіні цієї великої людини, оскільки дві

⁴⁰ Morton E. Travels in Russia, and a residence at St. Petersburg and Odessa, in the years 1827-1829. London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1830. P. 355.

⁴¹ Одесский вестник. 1830. № 76, 1 (20 сент.).

⁴² Левшин А. Воспоминание о Говарде... С. 151.

⁴³ Є свідчення про те, що «найбільше він [Говард] був у добрих стосунках з іноземцем Ле Руа (Le Roux), який згодом застрелився на тому ж хуторі. Сліди могили Ле Руа видно біля пам'ятника Говарду і тепер». Негрескул В. Письмо из Херсона о Говарде // Москвитянин 1852. Вып. 15. Совр. изв. С. 116.

⁴⁴ Hendersen E. Biblical researches and Travels Russia including Tour in the Crimea... London: J. Nisbet, 1826. P. 281-282.

однакові пірамідальні пам'ятки з місцевого вапняку височіли над рівниною на відстані кількох футів одна від одної. Я обійшов їх із збудженою цікавістю, а потім спитав у візника, який з них пам'ятник Говарду. Він відповів: «Це пам'ятники двом англійцям. Більше я про них нічого не знаю». На одному боці п'єдесталу піраміди найкращої споруди чиясь добра рука видряпала на штукатурці слова «Джон Говард». Їх було достатньо <...>. Пам'ятник Говарду розташований між замською резиденцією графа Потоцького⁴⁵ та віллою [хутором] багатого селянина. Зображення його дано у заголовку XXIII глави «Мандрів» Кларка. Він стоїть у низині, оточений пологими та похмурими пагорбами, які з півдня та сходу усіяні курганами (рис. 12). Земля, на якій він встановлений, раніше належала французькому джентльмену, пану Франсуа Дофіне (François Dauphine), але тепер це власність грека, якого звуть пан Гонспулоф [Гунаропуло], принаймні так нам повідомили. Але доктор Кларк розповів, що адмірал Прістман (admiral Priestman) на передсмертне прохання Говарда купив це місце. <...> Як я дізнався в ході розслідування, пам'ятник був споруджений на згадку про капітана Ньюмена (capt. Newman) <...> Він також англієць і був гідний такої честі. Ми зустрічалися з різними людьми, котрі близько знали Говарда і шанували його ім'я. Пан А., високо похваливши його, додав: «Він був людиною екстремально активною, такою як порох»⁴⁶.

Близько 1859 р. біля могили Говарда «на хуторі Гоноропуло» [Гуноропуло] побував письменник і дослідник О. Афанасьєв-Чужбинський. Він зробив низку спостережень, але частина з них незрозуміла: «Між катеринославською та миколаївською поштовими дорогами йде путівець, яким ми вирушили відшукувати історичну гробницю. Не більше як за 3 версти з'явився великий сад у балці, і темна зелень сосен і ялин різко відокремилась від зеленого фону молодого листя. Праворуч перед невеликим хутором ми побачили щось на кшталт загону. Ця чотирикутна будівля [огорожа] зведена з місцевого каменю, не має даху і закрита воротами з дощок. Зупинившись біля неї, ми помітили біля задньої стіни землянку та зважилися адресуватися до мешканців цього убогого житла за необхідними відомостями.

З'явився сторож, одноокий старий і засвідчив, що ми справді потрапили до могили Говарда. Він відімкнув ворота. Над прахом Говарда складено з каміння узвишшя у зріст людини, уступами, а в головах стоїть невелика колона, на якій вибито ім'я та рік смерті й вирізано «Ad sepulchrum stans quidquid est amici» з перекладом: «Хто б ти не був, тут друг твій схований». Мені розповідали про сонячний годинник, влаштований на цій колоні, що й помітно, проте я його не бачив, бо сторож зняв дошку і сховав у землянку⁴⁷.

Одноокий старий виявився балакучим. Слово за слово, сидючи на сходинці, я почав наводити його на думку, чи не знає він, яким чином відкрили гробницю Говарда, і він зараз же задовольнив мою цікавість. Могила стояла нічим не огорожена. Ніхто не знав, що за чоловік у ній похований, але ходила чутка, що з небіжчиком було закопано велику суму

⁴⁵ Пасаж про резиденцію Потоцького найпростіше назвати прикрою помилкою, але в даному випадку ми вважаємо, що Р. Лайелл також не до кінці зрозумів слова Е. Кларка (див. вище).

⁴⁶ Lyall R. Travels in Russia the Krimea the Caucasus and Georgia. Vol. 1. London – Edinburgh: T. Cadell in the Strand, 1825. P. 207-209.

⁴⁷ Це була «дошка із сірого мармуру» (див. вище) – пласка база сонячного годинника, на якій кріпиться металевий вертикальний «гномон», що дає тінь на циферблат (рис. 4). Такий прилад зветься горизонтальним. Відомо, що у середині 1850-х років «стрілки вже не було» (Смирнов 1863, 257). Сонячний годинник, на одній із граней обеліска був вертикальним (рис. 6; 7).

[грошей]. Якось окремим мешканцям хутора захотілося переконатися у справедливості переказу, і вони почали підкопуватись. Їх схопили та посадили до острогу. Місцева влада вирішила послати в склеп одного з благонадійних поселян, який переконався б на власні очі, що в могилі не приховано ніяких скарбів. Прорили прохід і в склеп проліз один із вибраних сумлінних селян. Старий [сам] знімав кришку труни і бачив покійника, покритого парчею, яка ще не була зворушена, тільки на грудях з'явилися жирні плями: «мабуть лицар зачинав тее» [?], зауважив оповідач. Грошей ніяких старий не бачив, але сказав, що на пальцях у трупа були *сигнети* (дорогоцінні обручки) [точніше перстні-печатки]. З того часу могилу міцно обклали камінням»⁴⁸.

Згодом Н. Шелгунов повідомив прізвище охоронця: «Наскільки сильним був вплив чарівності Говарда на оточуючих, можна судити з того, що, незважаючи на лише тримісячне перебування в Херсоні, він зажив справжню любов, яка виразилася тим, що йому поставили пам'ятник на добровільні пожертви. Повага до Говарда переходила з покоління до покоління, прикладом чому служить родина *Ищенковых* [Щенко], якій дісталось оберігати могилу Говарда і цей обов'язок передавався майже впродовж цілого століття, попри те, що вони не одержували жодної оплати. Лише з 1875 р. міська управа стала платити за це спочатку по три рублі на місяць, а потім по рублю»⁴⁹.

За даними С. Дяченка, мармурова плита з годинником, встановлена у 1831 р., мала розміри 51,5×51,5×22 см. У тій же статті, не посилаючись на джерело, він навів параметри надгробка – 53,3×53,3×35,6 см⁵⁰. Другі цифри отримані ним шляхом переведення в сантиметри вимірів В. Негрескула: «ширина та довжина його $\frac{3}{4}$, а висота $\frac{1}{2}$ аршина»⁵¹. Однак їх зіставлення з фотографією (рис. 5) дозволяє зробити висновок, що висота квадратної колони є зменшеною (через друкарську помилку – ?) і могла становити або $1\frac{1}{2}$ аршина (107 см), або $\frac{1}{2}$ сажні (108 см). Встановити на могилі її могли не раніше кінця 1822 р. (див. вище)⁵².

Про хутір Гунаропуло згадував онуковий племінник власника (в ім'я якого названо хх. Степанівські): «У саду хутора двоюрідного діда Степана Гунаропуло поховано філантропа Говарда, який був його приятелем і жив на його хуторі; захворів же у с. Фалеевці, за 15 верст від м. Херсона, куди його запросили як лікаря надати медичну допомогу поміщиці, що захворіла на чуму; помер він у Херсоні, на смертному одрі просив поховати його на хуторі свого приятеля С.Ю. Гунаропуло. Заповідальне його прохання виконано, могила його з влаштованим пам'ятником досі існує»⁵³. Зі сказаного не ясно, коли

⁴⁸ *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию. Часть I: Очерки Днепра. Санкт-Петербург: Тип. Морского мин-ва, 1861. С. 342, 345–346.

⁴⁹ *Шелгунов Н.В.* Зачатки общественного доброжелательства (март 1890 г.) // Сочинения в двух томах. Т. 2. Санкт-Петербург: Изд. Ф. Павленкова, 1891. С. 605.

⁵⁰ *Дяченко С.А.* Пам'ятник Джону Говарду в Херсоні... С. 228, 231.

⁵¹ Вказано також, що пам'ятник «мармуровий, квадратний: на поверхні площадки – сонячний годинник; стрілки уже немає. Написи: з північного боку «Johanes Hovard / Ad sepulhrum stas / Quisquis es / Amici»; зі східного: «1790»; на південному «Иван Говард / Кто бы ни был ты / Здесь друг твой скрыт» См.: *Негрескул В.* Жизнь и смерть Говарда... №21, С. 2.

⁵² Відомо справа «Надгробный памятник И. Говарду в посаде Березнеговатом...» з недатованим малюнком олівцем, на якому зображена колона на 4-х східчастих основі. Див.: РДІА. Ф. 1293. Оп. 169. Спр. 2658. Арк. 4. / <https://www.prilib.ru/item/1027208?mode=full>

⁵³ *Гунаропуло М.* Воспоминание Михаила Афанасьевича Гунаропуло // Русский архив. 1917, Ч. III. С. 363–364.

дід Дмитро та його брат «обзавелися невеликими хуторами за 8 верст від Херсона – на Веревчиній балці...» (всього 300 дес.) і чи правда, що Говард був приятелем Степана Гунаропулова?

Могили Дж. Говарда станом на 1870-ті рр. описав Дж. Мюррей: «Він був похований на огороженому місці в селі з назвою Дофинівка (на ім'я її власника пана Дофіне), а тепер відоме як Степанівка, в долині, званою Веревчина, де поховано й двох інших англійців, за 6 верст від Херсона. Пам'ятник височіє над гробницею у вигляді мармурового блоку, увінчаного сонячним годинником, згідно з останнім бажанням покійного...»⁵⁴.

Англієць Х. Скуллард навів фотографію та короткий опис надгробка Дж. Говарда у с. Степанівка станом на 1890 р.: «пам'ятник над могилою складається з брили мармуру, увінчаної сонячним годинником, і має написи латинською та російською мовами» (рис. 5)⁵⁵.

Краєзнавці пишуть, що на цьому місці «остання згадка про могилу Говарда» була у 1890-х рр.: «Могила Говарда знаходиться за 4 версти від Херсона. Вона стоїть на високому пагорбі, серед городів, каменоломень і хуторів. <...> Залізні двері ведуть до підніжжя мармурового пам'ятника <...> Недалеко від могили по глибокій балці тягнеться занедбаний віковий сад, а з іншого боку балки [Веревчиної] видніються кам'яні будівлі колонії душевнохворих»⁵⁶.

Однак, поховання позначено на «Плані частини дачі х. Степанівського...» початку 20 ст. (рис. 14)⁵⁷. Дата документа визначається за «Планом Херсонського повіту» 1903 р., на якому колонія з населенням близько 60 осіб позначена на правому березі згаданої долини навпроти хуторів Степанівських (рис. 15). Не виключено, що місце по сусідству з могилою Дж. Говарда було обрано для колонії не випадково.

Отже, зібравши та проаналізувавши найбільш повну добірку джерел про першу могилу Говарда, автори дійшли висновку, що її місце точно встановлюється за вже наведеним нами межовим планом, а головне за картою 1852 р.⁵⁸ і планом 1859 р.⁵⁹ (рис. 12; 13).

На першому з них, на лівому березі б. Веревчиної видно цвинтар, на якому прах Говарда перепоховали у 1957 р. через розширення кордонів кар'єру з видобутку каменю-вапняку⁶⁰. Відстань між цими точками становить близько 220 саж. або 470 м (рис. 14). Судячи з сучасної фотографії надгробка Говарда (рис. 10) та аерофотозйомки району Степанівського некрополя, можна зробити висновок, що могила знаходиться не в його

⁵⁴ Murray J. Handbook for travellers in Russia, etc. London: John Murray, 1888. P. 357.

⁵⁵ Scullard H.H. John Howard, a lecture... P. 72.

⁵⁶ Шупов Н.Н. Достопримечательности города Херсона... С. 11-14.

⁵⁷ «План Херсонской губернии и уезда, часть дачи х. Степановского М.А. Лесного...». Без даты. М 1: 8400, в 1 д. 100 с. (59×31,5 см). Землемер М. Спасский. Рукоп. Див.: Колекція карт і планів Державного архіву Херсонської області: Опис фонду № 302. // О. Шинкаренко (авт.-укл.); Л. Виноградова та ін. (упор.). Херсон: ДАХО, 2006. № 2194. С. 445.

⁵⁸ Брульон «Військової зйомки Херсонської губ.» М: 500 саж. в д-мі, аркуш. XV-14. Знятий з 5 квітня по 1 вересня 1852 р. (фрагмент).

⁵⁹ «Уменьшенный план города Херсона с выгонной землей». Рукоп. кольор.; М: 500 саж в д-мі; повірений 29 липня 1859 р. (РДІА. Ф. 1273. Оп. 167. Спр. 1. Арк. 7).

⁶⁰ Дата встановлена за статтею С. Макарова «История одного памятника», розміщеної на сайті «Моє місто – Херсон». URL: <http://mycity.kherson.ua/avtory-ag/makarov/istoriya-odnogo-pamyatnika.html>

центрі (як вказують опубліковані координати)⁶¹, а приблизно біля середини західної огорожі. Перше місце поховання розташовувалося на вул. Гороховій у районі східних садиб (рис. 16).

Іконографія надгробка доволі бідна і не завжди датована (рис. 3). Враховуючи описи свідків, слід сказати, що пам'ятник (цегляна піраміда-обеліск на кубоподібній основі) існував ще в 1821-1822 рр.⁶² і був замінений цільною мармуровою колоною на східчистій основі. В 1831 р. встановили сонячний годинник і звели огорожу з каміння та металу (рис. 4). У 1851 р., ймовірно після пограбування, весь новостворений цвинтар (можливо, в межах ділянки, купленої або подарованою І. Дофіне у 1790 р.) обгородили кам'яною стіною (рис. 8). Останні відомості про ремонт надгробку датовані 1875 р.⁶³). Подальша еволюція об'єктів місця упокою філантропа йшла лише у напрямі деградації та руйнації. У результаті пам'ятник було знищено, хоча невідомо, коли це сталося. Мармурова плита сонячного годинника близько 1999 р. зберігалася у Херсонському краєзнавчому музеї⁶⁴.

Пам'ятник Джону Говарду в Херсоні. Початок зведення пам'ятника та його підґрунтя найкраще описано В. Пилявським: «У 1816 р. проф. Харківського університету Дегуров, вказуючи на занедбаність могили Говарда, порушив питання про приведення її до ладу⁶⁵. Олександр І вирішив встановити на могилі новий пам'ятник. Несподівана увага до могили англійця Говарда з боку імператора була викликана, головним чином, політичними міркуваннями. Олександр І використав можливість зміцнити симпатії Англії. Ось чому до спорудження пам'ятника Говарду в Херсоні було втягнуто Раді міністрів, що вирішувала питання про асигнування, дипломатичні кола, через які в Англії замовили барельєф Говарда для монументу й ін.

Скромну пропозицію обнести могилу кам'яною огорожею по колу, що надійшла з Херсона (проект губернського землеміра Ярославського) було відкинута, і 8 жовтня 1817 р. імператор залучив до справи [В.] Стасова. Останній надав через два місяці проект обеліска із сонячним годинником і теж пропонував обнести могилу кільцевою огорожею. У разі відсутності гарного каменя він рекомендував відлити обеліск з чавуну. Попередні ескізи свідчать, що спочатку Стасов думав прикрасити саркофаг не лише написами, а й рельєфами: гірляндами та композицією з медичних атрибутів. Зодчий намагався розробити й інший варіант, в якому замість обеліска на саркофаг ставилася частина доричної колони, увінчана урною. На саркофазі намальований медальйон із бюстом Говарда. Невпевнений у якісному виконанні барельєфів, Стасов в остаточному варіанті відмовився від них, спростивши рішення. <...> Проект надіслали херсонському губернатору О. Ланжерону, який

⁶¹ Координати: N46°41,2757', E32°35,4419', см.: <https://geocaching.su/?pn=101&cid=15642>

⁶² Існує його реконструкція на 4-5 східчистій основі. Див.: Дяченко С.А. Пам'ятник Джону Говарду в Херсоні... рис. на С. 225; але вона не підтверджена іншими малюнками (рис. 2-3).

⁶³ Галкин-Врасский М.Н. Памяти Джона Говарда // Русская старина. 1880. Т. XXIX. С. 380, 382; у МВС РІ зберігалася «Дело о восстановлении в городе Херсоне надгробного памятника англичанину Говарду» і фото: арк. 10 // РДІА. Ф. 1282. Оп. 2. Спр. 1910 (листопад 1874 – 7 червня 1875 р.).

⁶⁴ Дяченко С.А. Пам'ятник Джону Говарду в Херсоні... С. 231.

⁶⁵ У 1816 р. А. Дегуров подав записку імператриці Марії Федорівні про стан пам'ятника та пропозицію Олександрі І (через міністра просвіти РІ О.М. Голіцина) про необхідність відновлення. Див.: Лебедев А. Антон Антонович Дегуров // Вестник Европы. 1876. № 3 (март). С. 151; а також: «Дело по записке, представленной при письме проф. Харьковского университета Дегуровым о восстановлении памятника англичанину Говарду, умершему в Херсоне в 1790 г.» // РДІА. Ф. 733. Оп. № 49. Спр. 293.

залучив до будівництва землеміра Гречина, який закінчив спорудження пам'ятника до кінця травня 1820 р.»⁶⁶.

На відміну від реставрації надгробка, цей проект фінансувався на підставі затвердженого імператором положення Комітету міністрів Російської імперії «Про виділення грошових сум на спорудження пам'ятника в Херсонській губернії англіїцю Говарду» (№ 27.429 від 23.07.1818 р.). Зі скарбниці Херсонському військовому губернатору перевели 9 674 руб. 30 коп.⁶⁷

У 1818 р., коли рішення про реконструкцію надгробка прийняли, Олександр І відвідав Херсон, де херсонський цивільний губернатор, граф [К.Ф.] де Сен-Прі⁶⁸ запропонував, «що пристойніше було б, не торкаючись надгробного пам'ятника, що стоїть на могилі Говарда, спорудити йому обеліск при в'їзді до м. Херсон проти того місця, яке було призначене для побудови тюремного замку <...> Це було удостоєно схвалення монарха і виконано наступного 1819 р. Через рік чи півтора після того герцог Глочестерський⁶⁹ надіслав гіпсовий медальйон Говарда, знятий з пам'ятника, спорудженого в церкві Св. Павла в Лондоні. Зображення було дуже подібне і тому було наказано негайно вилити в Академії мистецтв його з бронзи та вставити в обеліск, споруджений у Херсоні. Але обеліск був закінчений і на ньому не знайшли місця для встановлення медальйону. Треба було – або не використовувати останній, або перебудувати пам'ятник. Друга пропозиція здавалася пристойнішою і тому, з дозволу государя, приступили до переробки обеліска за кресленням, складеним у Херсоні Гречиною, під керівництвом херсонського цивільного губернатора А. Комстадіуса, який виявив бажання поповнити власним коштом певну частину витрат на перебудову, з поваги та вдячності до пам'яті Говарда, який отримав смертельну хворобу в будинку його батька [Ф.С.] Комстадіуса або на шляху до нього з Херсона. У 1826 р. роботи було розпочато і майже зовсім закінчено»⁷⁰.

Низку подробиць і дат щодо медальйону навів М. Ревенюк: «Медаль виготовлена за зліпком, знятому з Говарда через кілька годин після смерті за наказом адмірала М.С. Мордвінова. Зліпок був відправлений до Англії і використовувався для будівництва пам'ятника Говарду в лондонському соборі Св. Павла. Повернення зліпка до Херсона стало підставою для другого «височайшого указу», що вийшов у тому ж році: «вилити в Академії мистецтв копію з гіпсового медальйона, присланого герцогом Глочестерським, і вставити його в обеліск, споруджений Говарду в Херсоні». До червня 1821 р. відомий карбувальник і ливарник петербурзької Академії мистецтв В. Якимов виготовив медальйон з бронзи. Барельєф мав солідні розміри і важив 2 пуди, а тому не міг бути вставлений у зведений

⁶⁶ Пилявский В.И. Стасов. Архитектор. Ленинград: Госстройиздат, 1963. С. 64-65; Див. також: «Дело о награждении херсонского землемера П.Б. Гречина орденом Святой Анны 3-й ст. за сооружение памятника англичанину Говарду» 1821 р. // РДІА. Ф. 733. Оп. № 49.

⁶⁷ «Об отпуске денежных сумм на сооружение памятника в Херсонской губернии англичанину Говарду». Высочайше утвержденное положение Комитета министров № 27.429 от 23 июля 1818 г. // ПЗРІ. Т. XXXV: 1818. Санкт-Петербург: в тип. II отд. Соб. ЕИВ канц. 1830. С. 353.

⁶⁸ Сен-Прі Карл Францевич (1782-1863), французський дворянин на російській службі; голова Одеського комерційного суду (1808-1811); статський радник і херсонський губернатор (з 1818 р.).

⁶⁹ У ці роки даний титул мав Вільгельм Фредерік (1776-1834) – 2-й герцог Глостерський (син Вільгельма Генрі), фельдмаршал Великобританії з 1816 р.

⁷⁰ Левшин А. Воспоминание о Говарде... С. 146-148.

обеліск. Для вирішення проблеми знову залучили П.Гречину. Місцева влада доручила йому здійснити розбудову пам'ятника таким чином, щоб до нього увійшов барельєф; пропозиції П. Гречини отримали схвалення 15.10.1823 р.⁷¹, а роботи розпочалися у квітні 1826 р. До кінця того ж року пам'ятник був зведений⁷². Пізніше повідомляли, що це «будівництво [перебудова] обійшлося в 2.909 руб. 87 коп. срібл.», а «його кінцевий огляд відбувся 10.07.1828 р.»⁷³.

Зауважимо, що цей обеліск не губився (рис. 11) і з ним (крім однієї перебудови і більш пізньої заміни втраченого медальйона) не виникало таких серйозних проблем, як з надгробком і могилою. Але для повноти картини наведемо низку його описів мандрівниками.

У 1820 р. І. Муравйов-Апостол зазначив: «біля самого в'їзду до міста великою дорогою від Миколаєва стоїть пам'ятник Говарда <...> Пам'ятник дуже гарний: гранітний, високий обеліск, якому замість п'єдесталу служить саркофаг з написом; <...> він обнесений круглою кам'яною огорожею, з ґратчастими, широкими залізними воротами навпроти напису. Все це так; але це пам'ятник-кенотаф, а не гробниця <...> Пам'ятник Говарду існує; є навіть сонячний годинник на вершині обеліска: але я не цього шукаю, а бажаю того, чого він сам хотів, щоб гроб його вказував на південь; щоб і простий селянин знав, хто в ньому лежить і не проходив би повз нього, не перехрестившись і не сказавши: «Світ твоєму праху, Добродішній! Це так легко виконати! Чи багато коштує поставити над ним сонячний годинник з простим написом, який виражає його волю: «Procul estote Servi!» – «Будь слугою Господа!»⁷⁴.

Е. Гендерсон написав: «монарх, на території якого було здійснено ним так багато добродійних діянь, і який благородно сприяв спробам слідувати планам Говарда щодо поліпшення стану в'язниць, публічно засвідчив повагу, яку він плекав до його чеснот, наказавши побудувати помітний пам'ятник в околицях Херсона, міста, де він помер. Цей кенотаф, який привернув нашу увагу, коли ми наблизилися до воріт міста, споруджено на невеликій відстані від російського [православного] цвинтаря та близько до громадського шляху. Він збудований із щільного білого пісковика, знайденого на деякій відстані, і має висоту близько 30 футів, оточений стіною з того ж каменю 7 футів заввишки і 200 футів у колі. У середині цієї стіни, в якій знаходяться красива чавунна брама, висаджено чудовий ряд пірамідальних тополь, які, коли виростуть, чудово прикрашатимуть пам'ятник. На постаменті є напис російською такого змісту: «Говард, умер 20 января 1790 года в возрасте 65 лет», простота якої перебуває у суворій відповідності до побажань великого філантропа»⁷⁵.

До речі, саме завдяки Е. Гендерсону, збереглося зображення першого варіанта обеліска, з якого зрозуміло, чому його довелося перебудувати для встановлення медальйона. Як бачимо, на ньому просто не було вертикальної площини необхідних розмірів (рис. 6).

⁷¹ Див.: Справу «Об отпуске денег для укрепления медальона на памятнике англичанину Говарду в Херсонской губ.» / РДИА. Ф. 560. Оп. 11. Спр. 177 (1823); «Переписка об исправлении памятника английского путешественника Говарда в Херсоне. 1825 г.» // ДАОО. Ф. 1. Оп. 249. Спр. 48.

⁷² Ревенюк Н.Д. Памятник выдающемуся гуманисту Д. Говарду в Херсоне... С. 77-78.

⁷³ Описание памятников... С. 286.

⁷⁴ Муравьев-Апостол [И.М.] Путешествие по Тавриде в 1820 г.... С. 45-46, 48-49.

⁷⁵ Hendersen E. Biblical researches and Travels Russia including Tour in the Crimea... P. 284.

Р. Лайелл побачив обеліск таким: «Нова пам'ятка, споруджена на згадку про Говарда, що знаходиться недалеко від церкви Успіння Пресвятої Богородиці та за межами огорожі Херсона, є простою пірамідою з тополями навколо неї і оточена високою круглою стіною із залізними воротами спереду, які були замкнені. Я скопіював напис на постаменті, переклад якого наступний: «Говард помер 20 січня 1790, на 65-му році свого віку». Нам повідомили, що його імператорська величність Олександр виділив суму 50 000 руб. на зведення пам'ятника, гідного Говарда, і що цей пам'ятник коштував лише 11 000 руб. Цивільний губернатор Херсона [Ф.С.] Комстадіус також повідомив, що його належить знести і на його місці буде споруджено гідніший пам'ятник. Цей пан показав нам великий бронзовий медальйон з портретом Говарда з різкими рисами обличчя, великим носом та великою перукою (рис. 10), який буде поміщений з одного боку основи майбутнього пам'ятника. Навколо медальйону слов'янською мовою такі слова: «Я був хворий, і ви відвідали мене. Я був у в'язниці, і ви прийшли до мене»⁷⁶.

О. Афанасьєв-Чужбинський: «Поблизу Миколаївської застави, між богоугодним закладом, острогом і цвинтарем, на зеленому лужку височить кам'яна колона, обнесена круглою огорожею із залізними решітчастими воротами. Якщо ви читали, що в Херсоні вставлено пам'ятник Говарду, то дарма шукатимете його в місті, а їдьте за заставу та зупиніться перед описаною колоною. Вона стоїть на кам'яному п'єдесталі. Навколо кимось були посаджені дерева, але від недогляду чи інших причин, одні не прийнялися, інші понівечені, а дернина зрита, мабуть тваринами. Втім, і люди не пощадили пам'ятник другові людства; якийсь безсовісний пан знайшов дике задоволення спотворити напис, переробивши по-своєму літери, очевидно, дуже гострим знаряддям. Так, замість Говард стоїть Повард, дата збільшена прибавкою непотрібних цифр. На лицьовому боці зроблено силует філантропа і навколо написано: «болен бых и исцелисте мене, в темнице бых и посетите мене»⁷⁷.

Низку подробиць про пам'ятник повідомив Х. Скуллард, який відвідав Херсон в 1890 р. на 100-річчя смерті Дж. Говарда. Він написав, що пам'ятник «оточений акаціями, висадженими віце-консулом Стівенсом⁷⁸ у 1858 р.», а на наведеному ним фотознімку обеліск прикрашений гірляндю з живої зелені. Крім того, автор зробив фотографію будинку, де Дж. Говард жив у Херсоні; примітно, що на його стіні видно не лише меморіальну дошку, а й вивіску «Американський годинниковий магазин»⁷⁹.

На початку 20 ст. монумент знову виглядав непривабливим: «Пам'ятник – високий гранітний обеліск. На лицьовій стороні вміщено медальйон філантропа, сонячний годинник, від якого, втім, зберігся лише одні стрілки <...> [він] обнесений кам'яною круглою огорожею з залізними решітчастими воротами. Кілька жалюгідних акацій, випалена сонцем трава, жовтий мох покрили пам'ятник. Праворуч – цвинтар, ліворуч – тюрма та лікарня. Невимовною тугою, смертю віє кругом...»⁸⁰.

⁷⁶ Lyall R. Travels in Russia the Crimea the Caucasus and Georgia... С. 209-210.

⁷⁷ Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию... С. 341-342.

⁷⁸ Стівенс Георг Олександр – віце-консул Великобританії в Херсоні (з 28 березня 1858). Див.: The foreign office list, forming a complete British diplomatic and consular handbook / Compiled by Edward Hertslet. London: Bookseller to the Queen, 1865. Р. 149.

⁷⁹ Scullard H.H. John Howard, a lecture... Р. 64-65, 76-77.

⁸⁰ Фирсов А.И. В Херсоне // Исторический вестник. 1905. Т. 102. С. 268.

Наведемо сучасний опис: «Пам'ятник має вигляд обеліска, встановленого на художньо-оформленому постаменті і цокольній частині з трьома виступами. На лицевому боці постаменту – дошка з написом. Навкруги обеліска – кам'яна стіна з воротами. Діаметр огорожі 24,1 м, висота стіни зовні – 2,0 м, всередині – 1,6 м, товщина – 0,95 м. Ширина воріт – 3,65 м. Обеліск, постамент і стіна виготовлені з місцевого каменю та оштукатурені. Загальна висота пам'ятника – 11,53 м, висота обеліска – 7,9 м, висота постаменту – 2,0 м, розмір постаменту – 2,13×2,18 м, висота цокольної частини – 0,63 м, розміри цокольної частини – 5,2×5,18 м»⁸¹.

Сторіччя смерті Говарда в Херсоні і Тюремний конгрес. Тепер слід сказати, що на стан могили і пам'яток Дж. Говарду в Херсоні певний вплив мали дві значні події, що відбулися у 1890 р. Першу з них, що мало широкий міжнародний резонанс, описав американець Калєб Ренделл: «Міська рада Херсона, бажаючи вшанувати пам'ять Джона Говарда у річницю його смерті, ухвалила на своєму засіданні 9 січня 1890 р. наступні резолюції:

1. У річницю смерті Джона Говарда, 20 січня, буде відслужено панахиду у місцевій тюремній каплиці та літання [молитва-прохання] перед пам'ятником Говарду.

2. Буде виділена певна сума грошей для покращення у цей день харчування ув'язнених.

3. На стіні будинку, в якому раніше мешкав Говард, встановлять мармурову табличку з написом.

4. Вулицю, наприкінці якої стоїть пам'ятник Говарду, буде названо «вулицею Говарда».

5. До «Асоціації Говарда» у Лондоні буде направлена телеграма наступного змісту: «Місто Херсон на ознаменування 100-річниці від дня смерті видатного філантропа Джона Говарда, який помер і був похований у Херсоні, вважає своїм обов'язком повідомити про це Асоціацію, яка носить його ім'я, і висловити їй почуття, які наповнюють все місто: глибокої пошани до пам'яті загиблого та живого співчуття гуманним ідеям, які надихали його безперервну діяльність на благо нещасних та ув'язнених».

20 січня об 11 годині ранку цивільна та військова влада міста, мер з міською радою, представники земства, члени Медичного товариства Херсона та багато інших зібралися на території в'язниці. Ув'язнені зайняли відведені для них місця. Реквієм закінчився, усі учасники прийшли до пам'ятника Говарду, який був прикрашений гірляндами та вінком з безсмертників навколо медальйона уславленого покійного. Інший вінок з різноманітних квітів, миртового та лаврового листя, перев'язаний білою стрічкою, з написом: «Від Генерального управління в'язницями, 1790–1890», прикрашав основу пам'ятника.

Того вечора в одному із залів міського готелю у присутності великих громадських зборів відбулося урочисте засідання Медичного товариства Херсона, присвячене пам'яті Джона Говарда. Президент цього товариства, лікар [М.Л.] Поппер⁸², прочитав нарис життя

⁸¹ Вкарбована у вічність історія: пам'ятники Херсона. Довідник. / Н.О. Попова (уклад.). Херсон: Херсонська обласна бібліотека, 2007. С. 7.

⁸² Поппер Моріц Львович (1836 – ?) – лікар. З 1881 р. старший лікар богоугодних закладів при Херсонській земській лікарні, у 1897–1903 рр. – головний лікар лікарні Червоного хреста, мав приватну практику. Голова Товариства херсонських лікарів (1879–1903), з ініціативи якого відкрито лікарню для незаможних хворих (нині обласна клінічна лікарня), фельдшерську школу і медичну бібліотеку.

Говарда і потім вимовив промову <...> Розповівши про зворушливу симпатію, яку Говард завоював у Херсоні, про історію споруджених на його честь пам'яток і пояснивши ідеї, що містяться в написах, які прикрашають ці пам'ятники, лікар Поппер завершив промову теплим закликом до тих, хто цікавиться тюремною реформою, вивчити принципи цього щирого друга людства»⁸³.

Другою подією був IV-й міжнародний Пенітенціарний конгрес, який відбувся в РІ під маркою Дж. Говарда, причому влада використовувала не лише його ім'я, а й пам'ятники у Херсоні. Так, ще у 1880 р. колишній губернатор М. Галкін-Враскскій (1832-1916), за рік до цього призначений начальником Головного тюремного управління, почав активно розвивати та популяризувати цю тему, виставляючи РІ чи не основною продовжувачкою та наслідницею ідей Дж. Говарда. Він опублікував статтю в популярному серед еліти журналі⁸⁴, а через п'ять років – брошуру французькою⁸⁵. Очевидно, що він сприяв також організації ювілейних урочистостей в Херсоні. Конгрес працював з 15 по 24 червня 1890 р. у Санкт-Петербурзі «за участю 69 офіційних делегатів від 26 держав: всього членів було близько 600, у тому числі 140 іноземців. На обговорення конгресом винесли 26 питань. Вечорами на загальних зборах конгресу прочитали громадські лекції: Д. Спасович – про життя та праці Говарда⁸⁶, проф. Т. Каноніко – про значення тюремної реформи, Ф. Ягеман – про заходи попередження злочинів, М.М. Гербетт – про міжнародний характер пенітенціарних питань. Одночасно з конгресом було відкрито міжнародну тюремну виставку, яка містила в собі: 1) предмети обстановки у в'язницях та виправних закладах для малолітніх; 2) моделі та малюнки тюремних будівель, келій одиночного ув'язнення, екіпажів, вагонів та пароплавів для перевезення арештантів; творів арештантської праці та 4) відомості про виправні заклади для малолітніх»⁸⁷.

У головному залі, де відбувалися офіційні засідання, на сцені стояла висока копія херсонського обеліска Говарду, на відкритті були присутні майже всі міністри, чимало членів Державної ради, сенаторів та камергерів, весь дипломатичний корпус, генерали, особи пошту; прибули імператор Олександр III з імператрицею, спадкоємець, великі князі та княгині»⁸⁸.

На Конгресі оголосили про проведення Міжнародного конкурсу робіт про Дж. Говарда в історії тюремної реформи: «У зв'язку з проведенням IV Міжнародного тюремного конгресу в Санкт-Петербурзі, що збігся зі 100-річчям від дня смерті Джона Говарда, який помер у 1790 р. в Херсоні, уряд Росії бажає віддати шану пам'яті знаменитого філантропа, відкривши міжнародний конкурс на тему «Робота Джона Говарда з історії тюремної реформи».

«Роботи, представлені на конкурс, у друкованому чи рукописному вигляді, мають бути написані російською чи французькою мовами. Роботи іншими мовами допустимі за

⁸³ *Randall C.D.* The Fourth international prison congress St. Petersburg, Russia. Washington: Government printing office, 1891. P. 226-227.

⁸⁴ *Галкин-Врасский М.Н.* Памяти Джона Говарда...

⁸⁵ [*Galkin-Vraskoi, M.*]. Notice historique sur les deux monuments de John Howard a Kherson. (Russie meridionale). St.-Petersbourg: 1885. 12 p.

⁸⁶ *Спасович В.Д.* Джон Говард... С. 191-208.

⁸⁷ *Лыкошин А.* Пенитенциарные конгрессы. URL: <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/007/077/77845.htm>

⁸⁸ *Всемирная иллюстрация.* 1890. Т. 43, 25 (15 июня). С. 423.

умови, що вони завжди супроводжуватимуться французькою версією. Теми для обговорення:

- (а) біографія Джона Говарда та огляд його робіт;
- (б) характер в'язниць за часів Джона Говарда та докладний перелік усіх нововведень, здійснених та спроектованих Говардом у цих установах;
- (с) вплив ідей Говарда на подальшу історію тюремної реформи;
- (д) бібліографія робіт Говарда.

Роботи треба адресувати не пізніше 1(13).05.1890 р. президенту Комісії з організації IV Міжнародного тюремного конгресу (Санкт-Петербург, Театр-Олександр, Головне управління в'язниць), а також відзначити малюнком. Автори, крім того, відправлять комітету свої імена та адреси у спеціальному конверті <...> За роботи, які комітет визнає задовільними, буде вручено дві золоті медалі (одна великого розміру), срібні медалі та почесні грамоти. Автор, який виграє велику золоту медаль, отримає, крім того, премію у розмірі 2 000 франків. Робота, яка отримає першу премію, буде включена до видань матеріалів Конгресу <...> Представлена медаль, яка є призом конкурсу, має на одному боці портрет Говарда, точну копію його профілю, що прикрашає пам'ятник у Херсоні. Два девізи <...> також взяті з нього. На звороті є пояснювальний напис: «In memoriam Johannes Howard, qui vitam suam miseris consecravat, egregio hujus operum historico»⁸⁹ (рис. 17). Залишене місце зарезервоване для імені лауреата»⁹⁰.

За підсумками конкурсу, «за найкращий твір про значення Джона Говарда в історії тюремної реформи» по малій золотій медалі і по 1000 франків присудили інспектору в'язниць у Лондоні А. Гріффісу та секретарю паризького тюремного товариства А. Рів'єру⁹¹.

Висновок. Отже, незважаючи на досить широку міжнародну популярність 235-річної саги про могили, пам'ятники та прах філантропа світового рівня, яка час від часу освіжалася візитами-поклоніннями його земляків британців до Херсона та нарисами на цю тему вчених і краєзнавців, нам вдалося нарешті зібрати, проаналізувати та систематизувати найбільш повний корпус джерел по темі та висвітлити її на новому рівні. Хоча деякі питання, особливо, пов'язані з відбудовою у 1946 р. обеліска, зруйнованого під час війни, та з перепохованням 1957 р., поки що покриті завісою мовчання та секретності, наше дослідження продемонструвало актуальність цієї теми. Адже, у відносно «свіжій» монографії Теси Вест «Цей дивний містер Говард» опису його могили й обом пам'ятникам присвячена лише одна з майже 380 сторінок і немає жодної ілюстрації⁹².

Тепер ця історія виглядає таким чином. Через деякий час після смерті Дж. Говарда, на лівому березі б. Веревченої купець І. Дофіне й інші звели цегляний пам'ятник-obelisk на кубічній основі, оточений кам'яними стовпами з чавунними ланцюгами. При цьому Р. Хербер у 1800 р. та Е. Кларк у 1806 р. не згадали про гіпсовий бюст, який фігурував пізніше як розбитий. Тоді ж другий з них згадав ідею В. Потоцького перепоховати прах Дж. Говарда у маєтку Ковалівка на Поділлі. У лютому 1817 р. Олександр I віддав розпорядження оновити пам'ятник і встановити на ньому сонячний годинник, у ході чого

⁸⁹ «В пам'ять Івана Говарда, що присвятив життя своє нещасним, майстерному літописцю його діянь».

⁹⁰ *Randall C.D.* The Fourth international prison congress St. Petersburg, Russia... P. 225-226.

⁹¹ Медалі в пам'ять Джона Говарда // Исторический вестник. 1892. Т. XLVIII (Апрель). Смес. С. 299.

⁹² *West T.* The Curious Mr Howard: Legendary Prison Reformer. Winchester: Waterside Press, 2011. P. 320-321.

близько 1822 р. обеліск замінили на мармуровий надгробок у вигляді куба (точна дата цих робіт поки не встановлена).

У 1818 р. вирішили спорудити новий обеліск біля в'язниці, що і зробили, при цьому встановили на ньому сонячний годинник. У 1825 р. М. Воронцов підтримав ідею встановлення годинника і на надгробку; він був замовлений в Італії, але вчасно не отриманий через війну з Туреччиною. У 1821 або 1822 рр. з Англії надіслали гіпсовий медальйон із профілем Дж. Говарда, який втілили у бронзі. Для його встановлення обеліск довелося перебудувати; роботи з реконструкції завершилися 1826 р. Навесні 1831 р. мармуровий сонячний годинник зайняв своє місце на вершині надгробка, а навколо нього спорудили першу огорожу. Після 1840 р. могилу спробували пограбувати, а у 1851 р. весь некрополь біля хх. Степанівських обгородили кам'яною стіною. Відомо, що в 1875 р. «обидві пам'ятники були остаточно виправлені та відремонтовані» по лінії МВС, але опис цих робіт поки не вивчений. Пізніші дані про стан місця поховання, надгробку й огорожі відсутні, аж до перенесення праху на цвинтар с. Степанівка у 1957 р., але це вже інша, поки що загадкова історія.

Загалом, в увічненні пам'яті Дж. Говарда досі існує головна невирішена проблема-парадокс, про яку йшлося ще на початку 19 ст. Сьогодні є шикарний пам'ятник праведнику світового рівня практично в центрі Херсона та непоказний надгробок у радянському стилі на цвинтарі, розташованому в занедбаній промисловій зоні. Чи не настав час зробити ще одне перепоховання праху Дж. Говарда біля обеліску. До цього нас підштовхує вся історія херсонських могил і пам'ятників Джону Говарду, хоча його воля і була іншою, можливо, тому, що він і уявити собі не міг, до чого призведе її виконання.

Замість епілогу. Оскільки ця стаття розпочиналася легендою про перепоховання праху Дж. Говарда у маєтку Вінцента Потоцького у с. Ковалівці, яке могло відбутися за бажанням його дружини Гелени Аполлонії близько 1792 р. Тому й завершимо її на тій самій ноті, навівши маловідомі факти, що перепоховання не було (про що було сказано показано вище), але сам пам'ятник існував.

По-перше, він згаданий в «Атласі Подільської губернії»⁹³. По-друге, 1852 р. на запит В. Негрескула тодішній власник Ковалівки Болеслав Потоцький надіслав йому малюнок пам'ятника, а в листі від 23.06.1852 з Немирова повідомив, що той знаходиться «на острівці серед озера. Зображення його на лицьовій стороні – *пелікан*⁹⁴ і бюст Говарда; підпис перебуває з протилежного боку». Публікація малюнка не відома, а лише його опис автора статті: «Малюнок, що відрізняється строго-витонченим оздобленням, представляє прекрасний монумент на мальовничому місці: він на острівці, серед озера, осінений густими деревами, що високо розрослися... Напис привертає увагу: «*Su git John Howard O toi, qui vis dans les plasirs envirogne du pouvoir et de l'abondance, pense a ceux qui languissent dans les maladies, le besoin, l'obscurite dts prisons, prives de l'air commun a tous*». Дещо нижче: «*Jos. Pruknersku. 1792 p.; отже, пам'ятник поставлено через два роки після смерті філантропа*»⁹⁵. 50 років по тому ця інформація була опублікована ще раз анонімно, із

⁹³ Атлас Подольской губернии // Журнал МВД. 1843. Вып. II. С. 343-344.

⁹⁴ У геральдиці пелікан символізує самопожертву, батьківську любов та милосердя.

⁹⁵ «Джон Говард, що пішов. О ви, які живуть у задоволеннях, оточені владою та достатком, подумайте про тих, хто нудиться у хворобах, злиднях, мороку в'язниць, позбавлені спільного для усіх повітря» (перекл. Авт.). Див.: Негрескул В. Письмо... С. 115.

зауваженням, що питання про місце справжньої могили Говарда було порушено в «Одесских новостях»⁹⁶.

Такими були мінливості долі Дж. Говарда після смерті: в Англії існує його кенотаф і мінімум два пам'ятники, а в далекій Україні він мав дві могили і три кенотафи, два з яких на одному місці... І під завісу наведемо фотографію пам'ятника герою статті, встановленому до його 100-річного ювілею на майдані св. Павла в англійському Бедфорді (рис. 18): *Sic transit gloria mundi...*

Igor Sapozhnikov, Serhiy Argatiuk

Graves and Monuments of the Philanthropist John Howard: on the Attitude to the Memory of the Righteous Man After Death

Abstract: After the death of J. Howard in 1790, near Kherson, on the bank of the Verevchyna brook, a brick monument-obelisk was erected on a cubic base, surrounded by stone pillars with cast-iron chains. The first traveller who visited it in 1797 was the Austrian B. Hackett, but the descriptions and drawings of R. Herber and E. Clark in 1800 and 1806 are much better known. At the same time, Count V. Pototsky intended to rebury the ashes of J. Howard in the Kovalivka estate in Podillia.

In 1817, Alexander I, on the initiative of Prof. A. Degurov, ordered the reconstruction of the monument and the installation of a sundial on it: the obelisk was replaced with a marble column around 1822. In 1818, it was decided to erect a new obelisk near the Kherson prison and cemetery and to make a clock on it. In 1825, Count M. Vorontsov proposed installing a sundial on the tombstone (according to his will). The marble slab was ordered in Italy, but was not received in time due to the war with Turkey. In 1822, a plaster medallion with the profile of J. Howard was sent from England and cast in bronze. For its installation, the design of the obelisk monument was changed; all reconstruction work was completed in 1828. In 1831, the sundial took its place on the tombstone, around which a new fence was erected.

After 1840 the grave was attempted to be robbed, and in 1851 the cemetery on the Stepanivskyi farms (on the land of Gunaropulo) was fenced off with a stone wall. Later data on the condition of the grave, tombstone and fence are missing until the reburial of Howard's ashes in the cemetery of the village of Stepanivka in 1957, while the authorities explained it by the need to expand the quarry for stone mining. In addition, the article describes the commemorative celebrations in Kherson on the occasion of the philanthropist's 100th Anniversary.

Keywords: John Howard, Kherson, grave, tombstone, monument, reburial 1957, Southern Ukraine, historical memory

⁹⁶ Могила Говарда // Исторический вестник. 1893. Т. 52. С. 874–875; Мовиться про три статті (дві анонімних та О. Русова), присвячені Д. Говарду та відзначенню його пам'яті в Херсоні під час 100-річних роковин. Див.: «Одесский вестник» 1890 р. (за 21 і 24 січня).

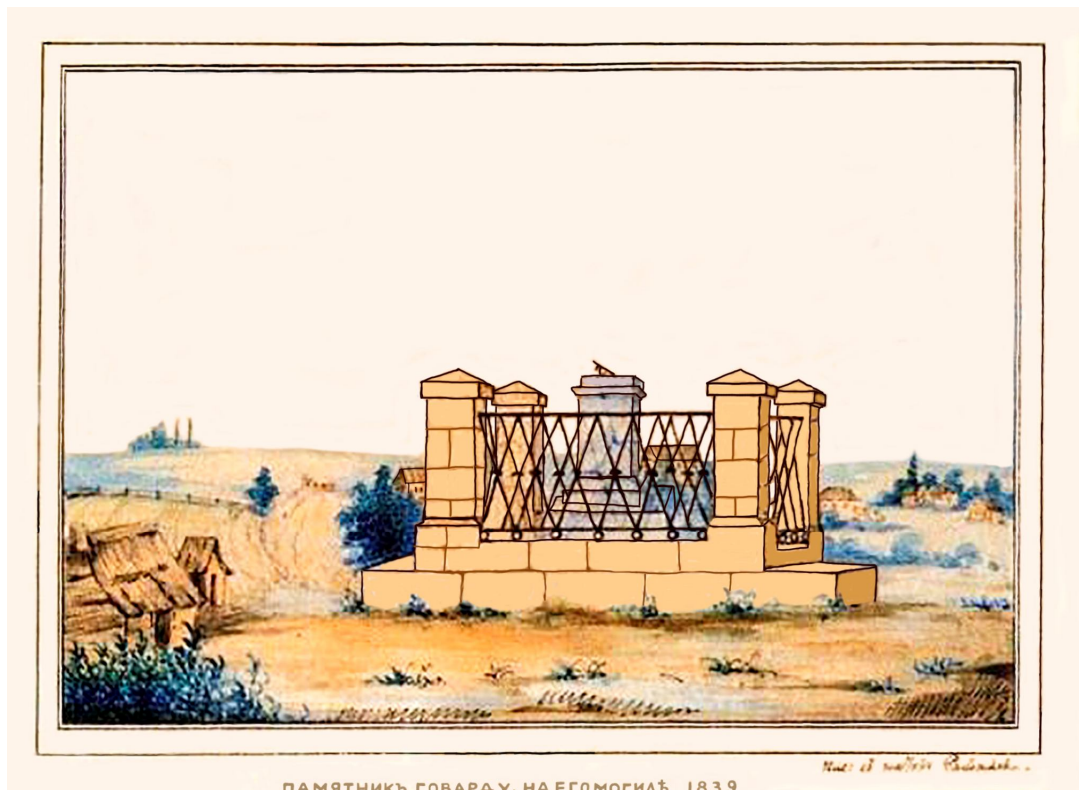
Рис. 1. Джон Говард (грав. Е. Скотт з портрету М. Брауна).

Рис. 2. Могила Дж. Говарда в 1810 р. (рисунок Р. Хебера).

Рис. 3. Надгробок Дж. Говарда на початку 19 ст. (автор невідомий, публікація 1878 р.).

ПАМ'ЯТНИКЪ ГОВАРАУ. НА ЕГОМОГИЛѢ 1839

Рис. 4. Надгробок Дж. Говарда із сонячним годинником та огорожею у 1839 р.
(вид із заходу – південного-заходу; автор Рафаель).

Рис. 5. Надгробок Дж. Говарда близько 1890 р. (вид з південного-заходу, фото Х. Скулларда).

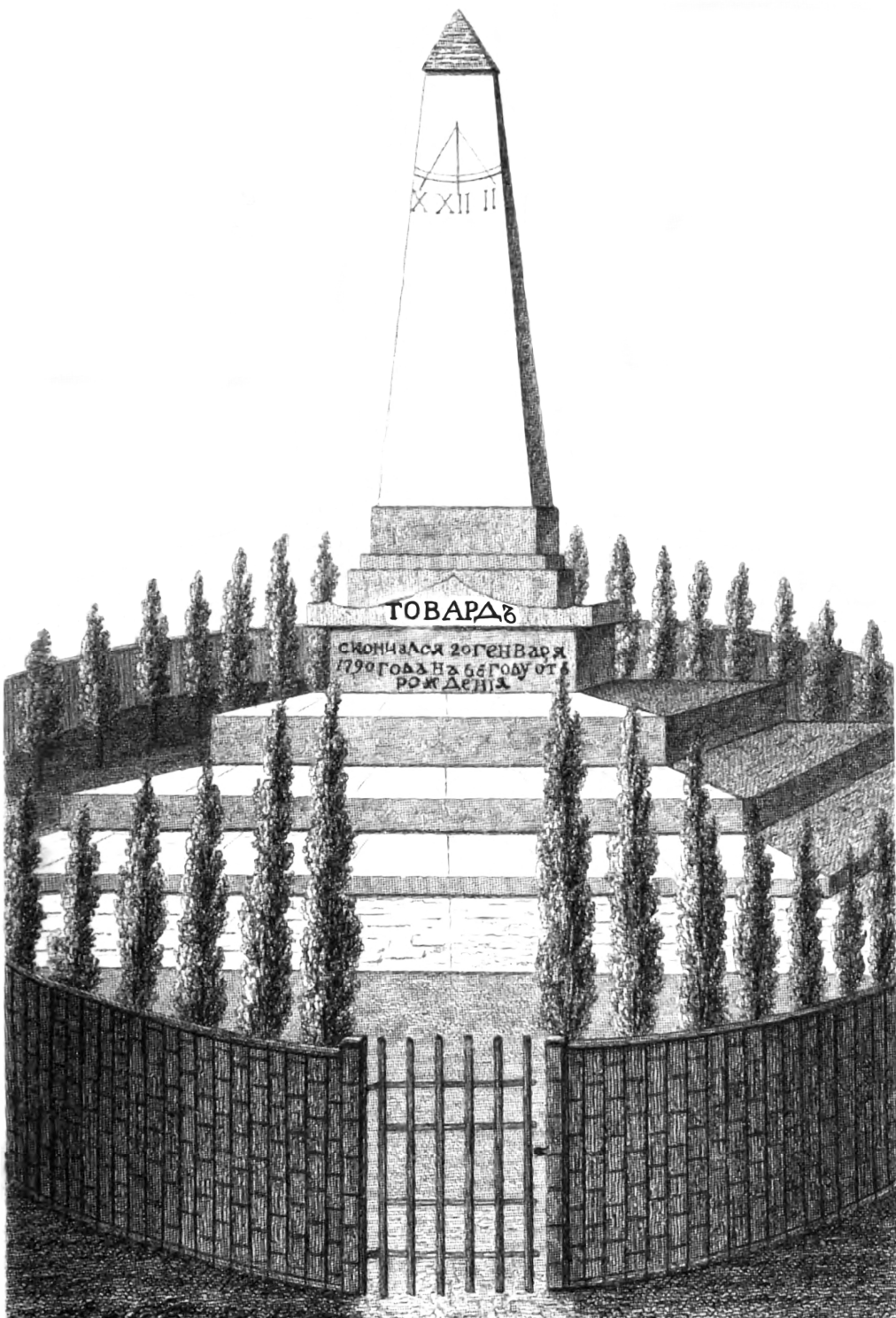
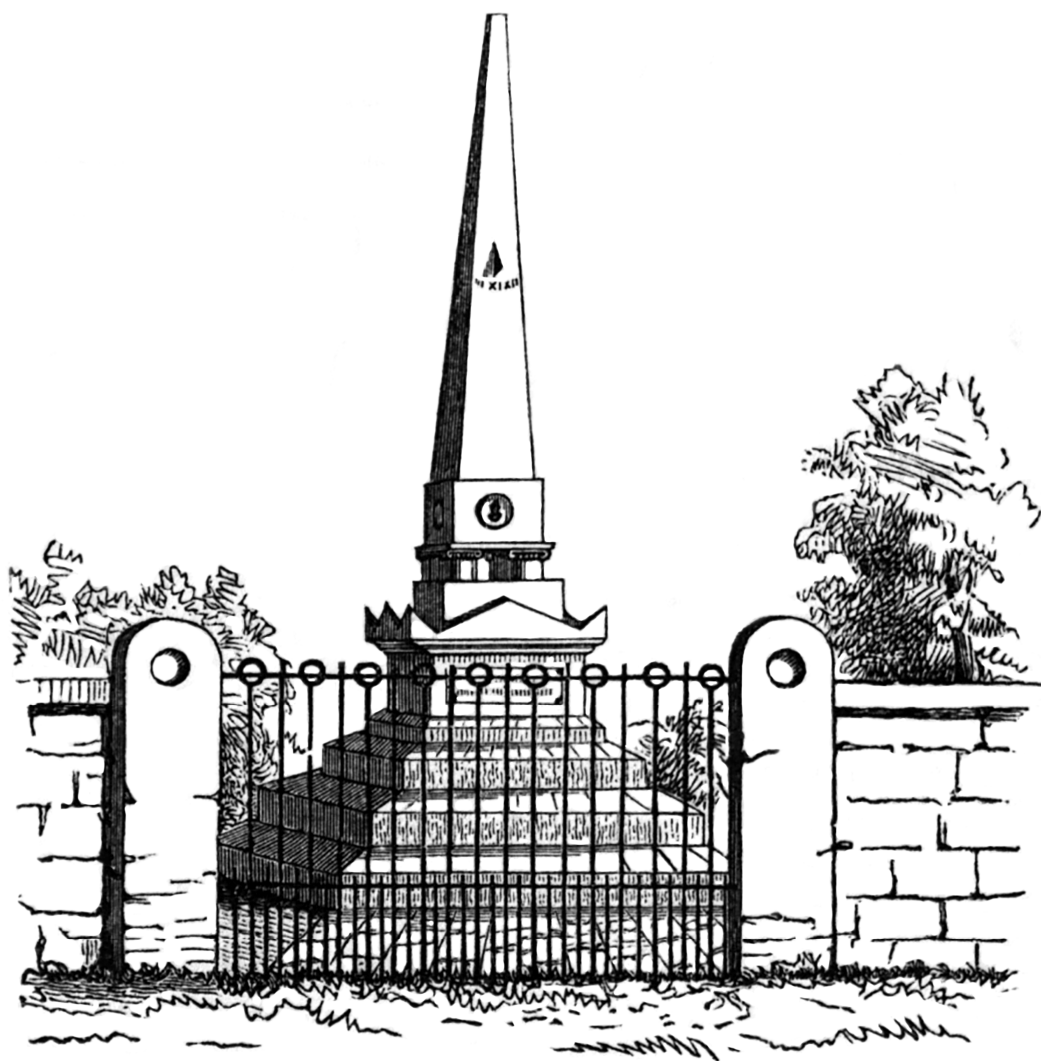

Рис. 6. Обеліск Дж. Говарду в 1821 р. (до реконструкції; автор Е. Гендерсен).

Пам'ятникъ Говарду въ Херсонѣ.

Рис. 7. Пам'ятник Джону Говарду в Херсоні близько 1852 р.).

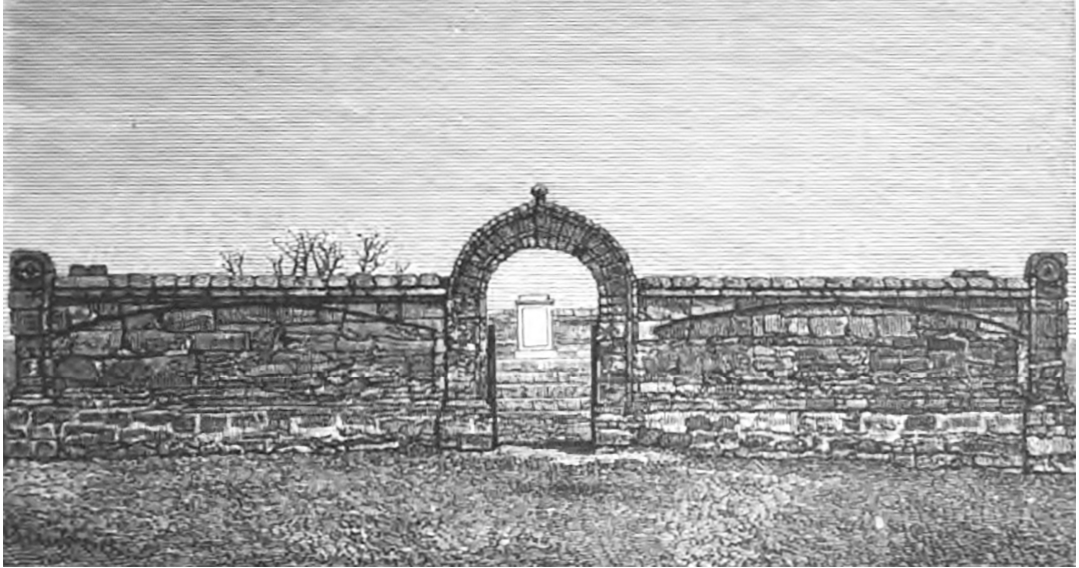

Рис. 8. Пам'ятник на могилі Джона Говарда у 1880 р. (грав. А.І. Даугель).

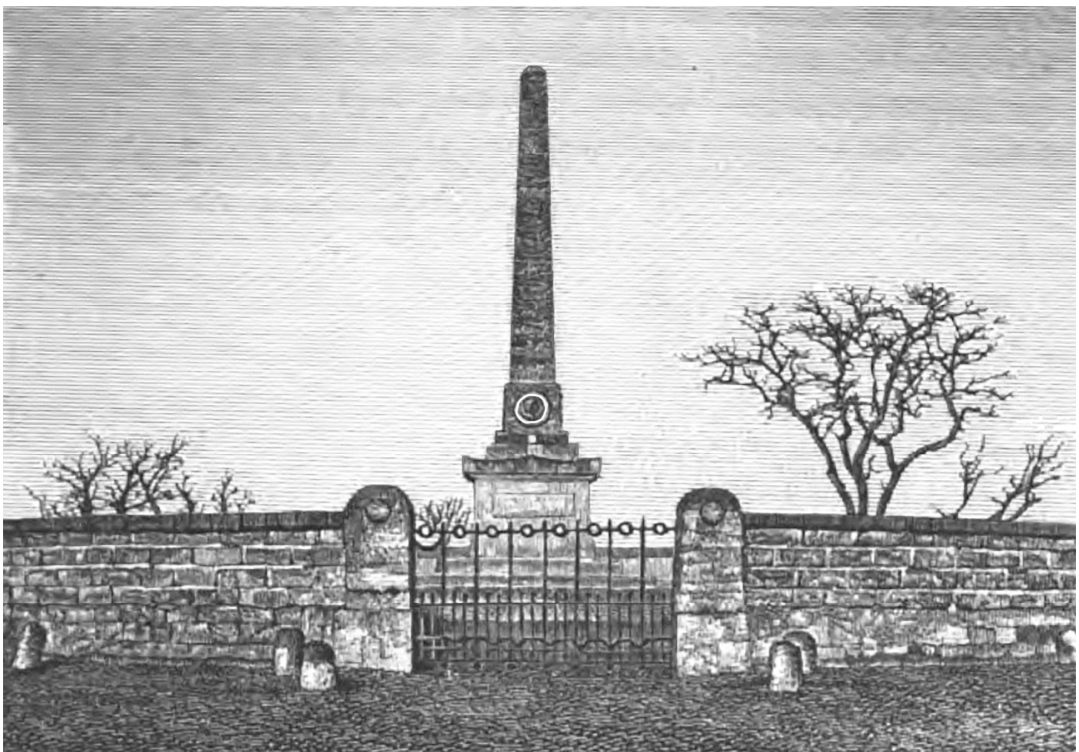

Рис. 9. Обеліск Джону Говарду у 1880 р. (грав. А.І. Даугель).

Рис. 10. Пам'ятник на місці перепоховання Дж. Говарда біля с. Степанівки (сучасний стан).

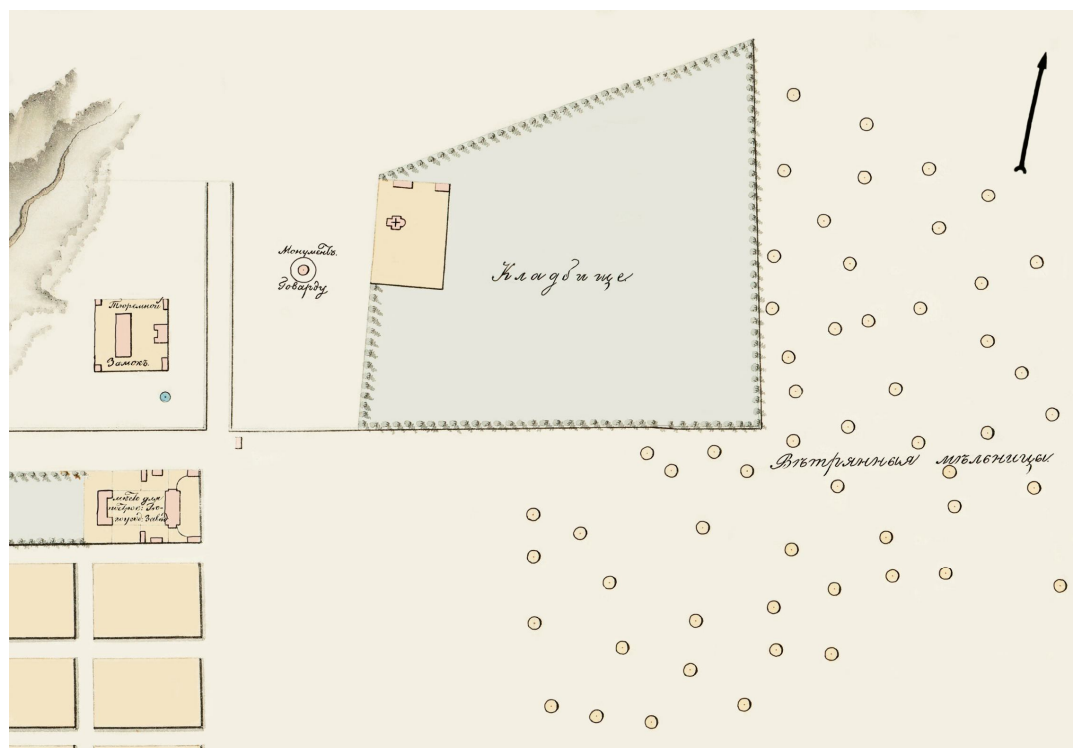

Рис. 11. Місце пам'ятника Дж. Говорду на плані міста Херсона 1833 р. (фрагмент).

Рис. 12. Район хуторів Степанівських на карті 1852 р. (фрагмент).

Рис. 13. Район могилы Говарда біля хх. Гунаропулових на плані 1859 р. (фрагмент).

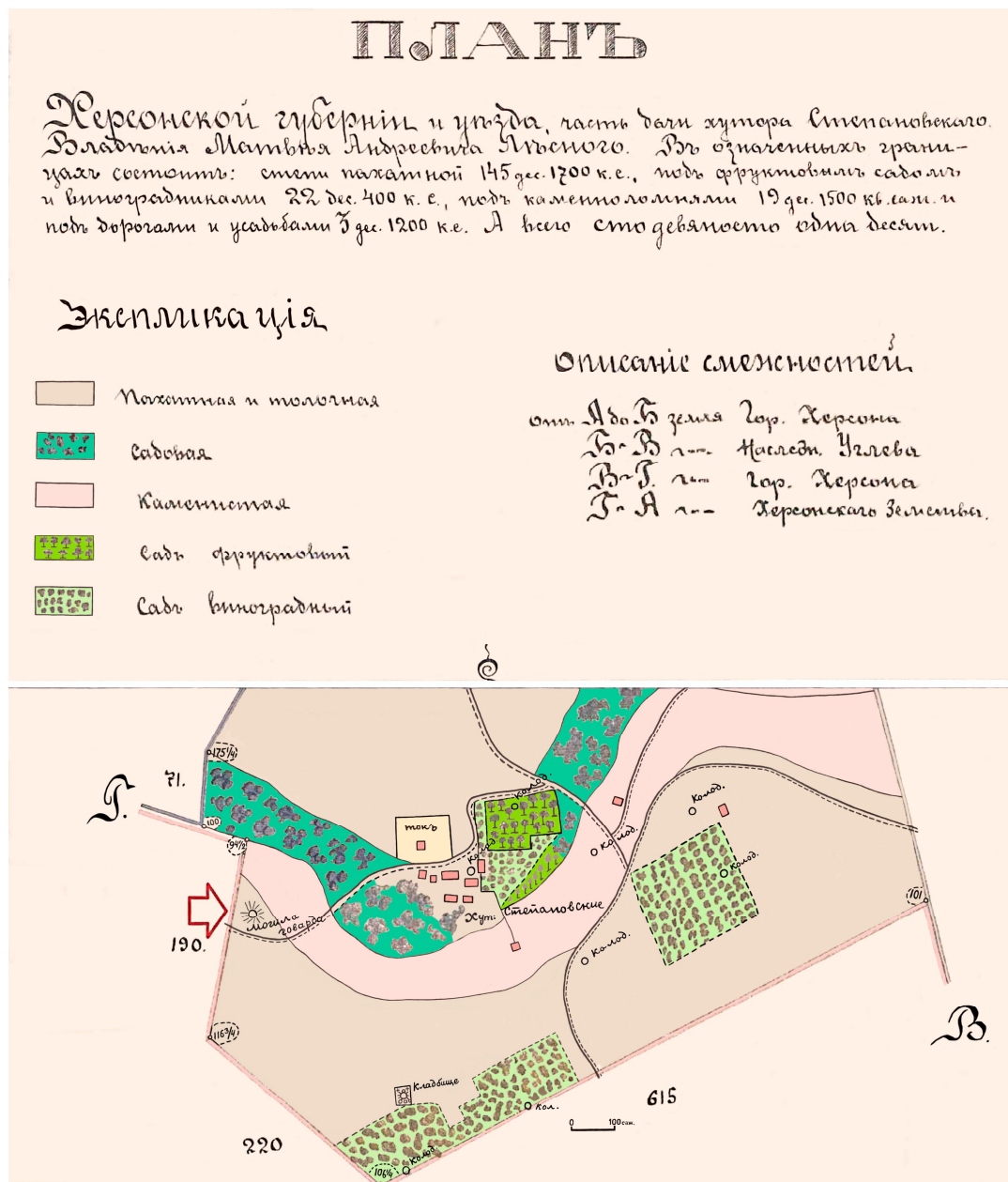

Рис. 14. Могила Говарда і цвинтар хх. Степанівських на плані початку 20 ст. (фрагмент).

Рис. 15. Район могилы Говарда на плані Херсонського повіту 1903 р. (фрагмент).

Рис. 16. Аерофотозйомка району могили Дж. Говарда (1790 р.) і перепоховання (1957 р.)
(програма «Гугл-карти»)

Рис. 17. Медаль лауреата Міжнародного конкурсу робіт про Дж. Говарда (1890 р.)

Рис. 18. Пам'ятник Дж. Говарду в Бедфорді (Великобританія, 1890).